

Verweesd van huis en haard

Een aantal op drift geraakte 17e-eeuwse terracotta schoorsteenbeelden nader belicht

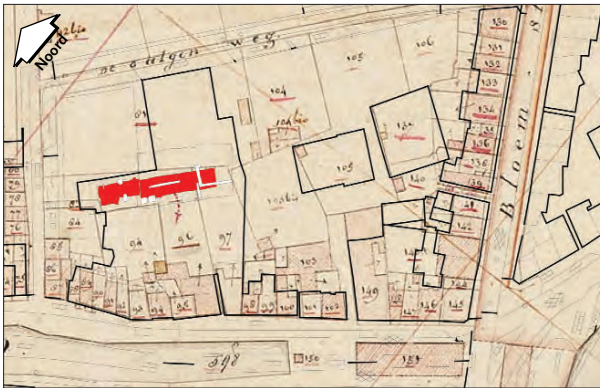
Gert Kortekaas, Egge Knol en Hans van Gangelen

Inleiding

De komende jaren wordt de herontwikkeling van het zogenaamde CiBoGa-terrein voortvarend ter hand genomen. Het Circusterrein in het noorden is al jaren bebouwd en bewoond, het oostelijke Bodenterrein komt eendaags aan snee en waar vroeger de Gasfabriek stond is dit jaar de ondergrondse parkeergarage gereed gekomen. In het westen grenzend aan het gasfabrieksterrein ligt de bebouwing van het Boterdiep-oostzijde. Delen van die straatwand blijven staan, andere terreindelen worden gesloopt en opnieuw bebouwd, uiteraard na het opgraven van archeologische sporen en na een milieukundige sanering. In de periode maart tot oktober 2009 is namens de gemeente Groningen het terrein van de firma's Rust en Cordes (verfmaterialen), gelegen aan het Boterdiep-oostzijde in Groningen, archeologisch onderzocht door het ARC bv te Groningen. Tegelijkertijd is het terrein in opdracht van de gemeente Groningen gesaneerd door Fa. Van der Wiel te Drachten. Het verslag van deze opgraving verschijnt in de komende jaren, maar op deze plaats brengen we alvast een bijzondere vondst onder de aandacht.

Dame in de olie

Op 7 april 2009 werd met een graafmachine een grote houten bak (of kelder) uit- en opgegraven (afb. 1). Deze ingegraven bak (werkput 2, spoornummer 94 en werkput 6, spoornr. 130) had een afmeting van circa $3,5 \times 30$ m en oorspronkelijk een diepte van circa 1,5 m. De bak had een wand van houten palen en planken, aan de buitenzijde aangevuld met plaggen. Halverwege de bak bevond zich

Afb. 1. Boterdiep-oostzijde. Globale ligging van de houten bak waarin de vier fragmenten van schoorsteenpilasters zijn gevonden ten opzichte van de moderne verkaveling (dikke zwarte lijnen) en de kadastrale minuut uit circa 1828. Tekening: Jaap Buist, collectie Dienst RO/EZ.

een houten put, voorzien van een rooster van horizontale palen en gevuld met een slappe, slibbige substantie. Vermoedelijk is het een soort van slib- of vetvang, waarbij gedacht kan worden aan een functie in een leerlooierij¹. De bak lag op een diepte van circa 2 m onder het terrein waar tot voor enkele jaren geleden de firma Gebroeders Rust auto's van deuken en olie ontdeed. Direct boven de houten bak lag waarschijnlijk een smeerput, van waaruit veel door de vloer weglekte in de bodem. De olie had zich in de in klei ingegraven bak verzameld. Deze bak bevatte opvallend veel gebroken aardewerken huisraad en dakpannen, daterend uit omstreeks 1800.

Afb. 2. Boterdiep-oostzijde. a) De eerste fragmenten van de schoorsteenpilasters liggen net buiten de houten bak. Het houtwerk net boven het midden van de bak is van een andere constructie; b) De met motorolie doordrenkte vrouwenkop met kapiteel. Foto's: Gert Kortekaas., collectie Dienst RO/EZ.

De meest opvallende vondst in de bak was die van vier fragmenten van ongeglazuurd roodbakkerd aardewerk (terracotta) waarvan in eerste instantie werd gedacht dat ze van één beeld afkomstig waren. Het duidelijkst herkenbaar was een vrouwenkop met een kapiteel op het haar (afb. 2). Omdat het beeld driezijdig

1. Vriendelijke mededeling J. Huis in 't Veld, senior-archeoloog ter plekke.

is met een uitgeholde, vlakke achterzijde en bekroond met een kapiteel was ook snel duidelijk dat het hier een schoorsteenbeeld betrof. Het schoonmaken van de beeldfragmenten ging vanwege de dikke laag afgewerkte, stinkende motorolie de tolerantie van de medewerkers van Monument en Materiaal te boven en werd dientengevolge uitbesteed aan Archeoplan te Delft. Pas na het schoonmaken bleek dat de vier fragmenten afkomstig waren van minimaal twee en mogelijk zelfs drie afzonderlijke schoorsteenbeelden (zie afb. 4). Het is niet ondenkbaar dat temidden van de olie en modder zich nog andere schoorsteenbeeld-fragmenten in de bak hebben bevonden die niet zijn teruggevonden.

Schouw en schouwbeeld

In de late 13e eeuw konden de bouwheren van de eerste steenhuizen warm-pjes bij hun haard zitten. Anders dan voorheen was er niet alleen de warmte van het brandende hout of turf midden in de ruimte, maar ook de straling van de verhitte muur achter het vuur. Een hele verbetering in die tijd. Deze haard bestond uit een verdiepte, wat ronde nis, die bij het metselen van de (zij)muur was uitgespaard. Voor een voorbeeld van een dergelijke nisvormige haard kan worden verwezen naar een illustratie uit het Getijdenboek van Catharina van Kleef (hertogin van Gelre) uit circa 1440, waarop Jozef, Maria en het kind Jezus in een 15e-eeuws Nederlands interieur zijn afgebeeld². De rook werd afgevangen in een schouwkap en afgevoerd door een in de muur mee gemetseld rookkanaal. Soms is de bovenzijde van de haard of schouw een segmentboog in het vlak van de muur. In andere gevallen steekt de kap met daarboven de terugwijkende, gemetselde boezem buiten het muurvlak. De kap zelf, ongeveer 2 m boven de vloer, bestaat uit twee in de muur stekende natuurstenen of houten 'balken' die aan de voorzijde de schouwlatei dragen. De twee zijstukken worden op hun beurt weer gedragen door wangen, soms gemetseld in baksteen, maar in rijkere huizen van natuursteen. Deze wangen komen naarmate de eeuwen verstrijken steeds verder terug in de wand te liggen en verliezen hun dragende functie. Vanaf de 17e eeuw wordt de schouwkap met trekstangen aan de plafondbalken opgehangen, vaak aan een raveling tussen twee balken³. De boezem onttrekt de trekstangen aan het zicht en steekt nu recht omhoog⁴. Daarmee ontstaat, met name in statiger panden, ruimte voor een vrijere invulling van de zijkant van de stookruimte met schoorsteenbeelden in de vorm van een pilaster of pilaar die nu geen dragende functie meer hoeven te hebben⁵. Deze beelden kunnen van zandsteen gemaakt zijn (in dit geval dus zonder dragende functie) maar bijvoorbeeld ook van goedkopere, maar tevens kwetsbaarder alternatieven zoals terracotta. Een voorbeeld van een zandstenen schoorsteenbeeld in de vorm van een vrouwspersoon uit de Borg Piloursma te Den Ham, hergebruikt als tuindecoratie, is afgebeeld door De Haan⁶; het betreft hier een exemplaar uit de eerste helft van de 17e eeuw, mogelijk uit 1633, het bouwjaar van de borg.

2. Deze illustratie is onder andere afgebeeld in: *Thuis in de late middeleeuwen* 1980, 124.

3. Een raveling of raveel is een balk die is bevestigd tussen twee vloerbalken die in de muur rusten.

4. Voor een goed voorbeeld hiervan, zie: Fock 2001a, 55 (afb. 24). Op dit rond 1630 geschilderd Noord-Nederlands (mogelijk West-Fries) familieportret is de schouw voorzien van twee witte schoorsteenbeelden in de vorm van een naakte man en vrouw ten voeten uit, waarvan alleen hun haar verguld is.

5. Voor afbeeldingen van interieurscènes met schoorsteenbeelden in de Noord-Nederlandse beeldende kunst uit de eerste helft van de 17e eeuw, zie: Fock 2001a, 17 (afb. 17), 53 (afb. 22), 55 (afb. 24), 56 (afb. 25), 58 (afb. 27) en 62 (afb. 31).

6. De Haan 2005, 127 (afb. 43).

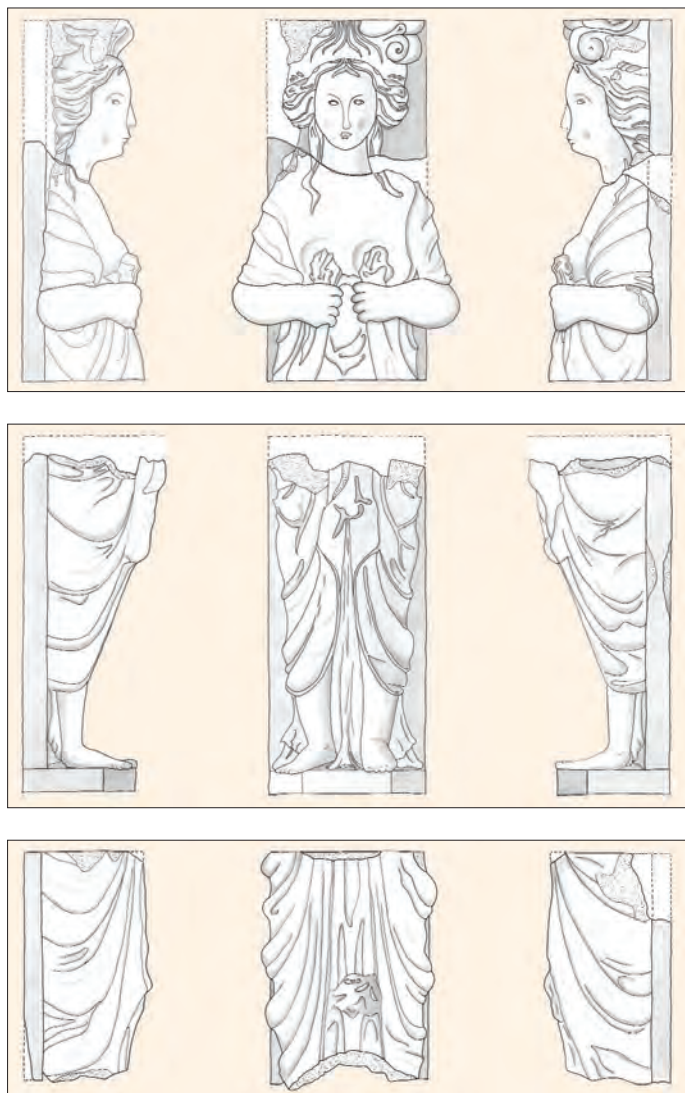
Afb. 3. Enkhuizer familieportret, circa 1635-1640. Christiaan Coevershoff (circa 1595-1659), paneel.
Collectie: Zuiderzeemuseum, Enkhuizen (inv.nr. B 001455). Foto: Zuiderzeemuseum, Enkhuizen.

Schoorsteenbeelden kunnen voorkomen in paren van gelijke sekse (twee mannen of twee vrouwen), maar ook in combinaties van een man en een vrouw. De beelden kunnen zowel ten voeten uit alsook in de vorm van hermen zijn weergegeven⁷. Een voorbeeld van dit laatste type schoorsteenbeelden, waarbij de schouwkap wel op de beelden rust, is te zien op een Enkhuizer familieportret uit circa 1635, waarbij ook de eiken kast op de achtergrond is voorzien van snijwerk in de vorm van hermen (afb. 3). In dezelfde eeuw neemt ook het gebruik van (eiken-)hout voor schouwkappen toe en wordt de boezem soms rijk betimmerd en voorzien van een schilderstuk. Een eeuw later blijkt de vuurplaats aanzienlijk verlaagd en de boezem sterk vergroot. De verkleining van de schouw zet in de 19e eeuw door, geholpen door de introductie van kachels, om in de vorige eeuw uit de woonkamer te verdwijnen. De cv-radiator is nu de warmtebron; in vorm geperste schouwen van houtpulp kunnen nu door de doe-het-zelver overal aan de wand worden geplakt.

Met bloesjes van schaamte verhult zij haar borstjes

De breuken in de teruggevonden beeldfragmenten zijn oudtijds ontstaan, vóór of tijdens het weggooien. Bij het opgraven is wel de teruggevonden vrouwenkop beschadigd geraakt aan het kapiteel, de neus, de achtergrond aan de linkerzijde en rechtsonder aan het hoofd. Van de vier gevonden terracotta fragmenten passen er twee aan elkaar (afb. 4). Ze vormen de bovenhelft van één beeld en maken tevens duidelijk dat de beelden in twee helften zijn gemaakt, met een scheiding ter hoogte van de heupen. Van de onderhelften van de schoorsteenbeelden zijn er twee fragmenten. Een daarvan betreft de bovenste helft, van heuphoogte tot ongeveer de knieën. Het andere fragment is grotendeels compleet, op de aansluiting aan een bovenstuk na. Het is niet zeker of de drie delen van twee of van drie beelden komen. De halve onderhelft past duidelijk niet bij

7. Hermen als Renaissance-decoratie betreffen sculpturen met een menselijk hoofd, buste of bovenlijf die als het ware uit naar onderen toe taps toelopende pilasters of pilaren 'groeien'.

Afb. 4. Bodemvondsten Boterdiep-oostzijde. De opgegraven fragmenten van schoorsteenbeelden of -pilasters. Vondstnr. 176. Schaal 1:8. Tekening: Henk Staal, collectie Dienst RO/EZ.

het bovenlijf. Doordat de bovenkant van het andere onderlijf ontbreekt, is het ook onzeker of dat bij het bovenlijf aansluit. Vervolgen we de lijnen in de kleding van die twee delen, dan lijken de plooien op de overgang niet bijeen te komen.

Vooralsnog gaan we uit van drie schoorsteenbeelden, afkomstig van twee sets.

Het ene paar bestaat dan uit de bovenhelft, dat wat betreft kleur en verweringsgraad dicht in de buurt komt van de bijna complete onderhelft. Het resterende fragment van een onderhelft, dat door verwerking is geschilderd, hoort bij een andere set. Alle fragmenten zijn 20 cm breed en maximaal 17 cm diep. Uitgaand van een zekere symmetrie in de opzet van de beelden, kan op grond van bepaalde versieringen en plooien een idee van de hoogte worden verkregen door de twee afzonderlijke onderhelften in gelijke positie te leggen. Een vergelijking met andere pilasters doet vermoeden dat de beide delen samen een lengte van circa 105 cm hadden.

Op de fragmenten zijn vaag aanwijzingen voor vorming in een mal te herkennen. In de bijna complete onderhelft is in de kleding aan de linker- en rechterzijde een knikje te herkennen. Dat geldt ook voor de linkerzijde van de fragmenten van het bovenlijf en de kop. Aan de rechterzijde is de overgang van de malsegmenten weggewerkt. Naar het zich laat aanzien, zijn de schoorsteenbeelden gevormd in drie malsegmenten (van gips?), twee aan de zijkant en één aan de voorzijde, mogelijk omvat door een (houten) steunmal. De mallen werden gemaakt op een vermoedelijk houten moedermodel. Nadat de natte klei, dezelfde als die voor dakpannen en potten, in de mal stevig was aangedrukt, werd het beeld aan de achterzijde verder uitgehold tot een dikte van maximaal 7 cm. Dit om in het dikke kleipakket bij de droging vóór het bakken krimpscheuren te beperken. Daarna werd het beeld aan de boven- en onderzijde losgesneden van de steunmal, gekeerd en werden de malsegmenten verwijderd. Ondanks voorzorgmaatregelen zijn die krimpscheuren wel ontstaan.

Uitgaand van symmetrie binnen één set stellen de twee beelden een jonge vrouw voor in een hangend kleed dat achter tussen haar blote voeten op de ondergrond ligt. Om haar borsten te bedekken trekt ze met beide handen de voorzijde van het kleed op, zodat aan de voorzijde een beetje 'inkijk' ontstaat en aan de zijkanten symmetrische plooien. Ondertussen kijkt ze de kijker strak aan, waarbij het volle gezicht met ronde kin en het wat uitstekend bovenlipje opvallen. De bijbehorende neus is helaas gesneuveld. Het haar dat ze in een middenscheiding draagt, is onzichtbaar aan de achterzijde opgeknot waarbij twee vlechten over haar oren naar voren hangen. Boven de scheiding bevindt zich een krul die deel uitmaakt van het kapiteel op haar hoofd. Het verwijst naar een klassiek voorbeeld van de Ionische orde met twee schuin opzij geplaatste voluten. Haar rechtervoet staat iets naar buiten, de linker recht vooruit. De voeten staan op een eenvoudig vierkant grondje dat net iets smaller is dan de plaat op de achtergrond en afgeschuinde hoeken heeft. De losse onderhelft van de tweede set lijkt vanwege de sterk gelijkende kleding ook van een vrouwenbeeld. Het kleed is breder dan dat van de andere onderzijde. Op grond van de (wat eenvoudige) renaissance-kenmerken ligt een datering in de eerste helft van de 17e eeuw voor de hand.

De bijna volledige onderhelft heeft waarschijnlijk links van de stookplaats gestaan (en de bovenzijde waarschijnlijk rechts, aangenomen dat ze één set vormen). Aanleiding voor die gedachte is witte kalk aan de linkerzijde van het beeld, die doorloopt op de voorzijde van het grondje en het linkerdeel van de achtergrondplaat. Op de zijkant van die plaat zien we bovendien verticale strepen die sterk doen denken aan de zone waar het witten van muren ophoudt en het schilderen van het beeld begint. Ondanks de jarenlange onderdompeling in grondwater en motorolie is duidelijk dat de beide helften oorspronkelijk en waarschijnlijk eenmalig kleurrijk beschilderd zijn geweest. De mantel heeft nu een wat donkere olijfgroene kleur die lichter afsteekt ten opzichte van de donkerder kleur van de benen, armen en gezicht. Mogelijk waren die niet beschilderd en diende het licht oranje- of baksel als kleur. De nog aanwezige donkerrode kleur op haar wangen en op de lippen lijkt dat te bevestigen. Op twee plekken is in het haar van de vrouwenfiguur bladgoud bewaard gebleven. Over deze verfstreken heen is in de diepere plooien kalk van witsel bewaard gebleven; met het witten van de beroete kamer werden tenslotte de beide dames ook meegenomen.

De boven beschreven beeldhelften zijn, in tegenstelling tot het fragment van de derde beeldhelft, niet of nauwelijks verveerd. Van het laatstgenoemde beeldfragment is het oorspronkelijke oppervlak aangetast en wat geschilderd, verfresen zijn niet meer waarneembaar. Het lijkt erop dat dit fragment (als deel van een beeld) na sloop lange tijd buiten in weer en wind heeft gestaan voordat alles werd weggegooid.

Afb. 5. Twee terracotta schoorsteenbeelden uit Groningen. Hoogte: circa 102 cm. Collectie: Groninger Museum, Groningen (inv.nr. 0000.0026). Foto: Marten de Leeuw, Groninger Museum.

Meer terracotta beelden in Groningen

Met de fragmenten van de beschreven terracotta schouwbeelden is de stadse voorraad ineens bijna verdubbeld. In 1895 kocht het Groninger Museum *“twee carryatiden van baksteen, vermoedelijk van een schoorsteenmantel uit de zeventiende eeuw, hoog 102 cm. Deze beelden, in bonte kleuren beschilderd, werden als tuinbeelden gebruikt te Groningen”* (afb. 5)⁸. Het jaarverslag van het museum vervolgt met een verwijzing naar twee grote zandstenen beelden (hoog 1,88 m) van een man en vrouw die eveneens tot een schoorsteen hoorden maar *met eene laag verf bedekt in een tuin te Groningen stonden*⁹. Ze waren honderd jaar eerder uit een huis te Groningen uitgebroken. Mr. J.A. Feith veronderstelt dat deze vrijstaande beelden eens de schouw van het raad- en wijnhuis aan de Grote Markt sierden. Van deze grote beelden vermeldt het jaarverslag expliciet dat ze door zorgen van de steenhouwers van de firma Switters & Terpstra geheel van de verflaag zijn ontdaan. Hetzelfde gebeurde vermoedelijk door dezelfde firma ook met de bakstenen beelden. Dat daarmee de oorspronkelijke polychromie ook verdween, werd in 1895 nog niet onderkend. De datering van deze terracotta schoorsteenbeelden is naar onze mening 17e-eeuws (waarschijnlijk uit de eerste helft van genoemde eeuw) en niet 19e-eeuws, zoals door Stokroos wordt gesteld¹⁰.

8. *Verslag Groninger Museum 1895*, 17. Inventarisnummer 0000.0026. Zie ook: De Haan, 2005, 124-131. Maten vrouw hoog 103, breed 27 en diep 22 cm; man hoog 102, breed 28, diep 22 cm.

9. Afgebeeld in: De Haan 2005, 129 (afb. 45).

10. Stokroos 1985, 32 (afb. 38) en 33 (afb. 39); afgebeeld is het schoorsteenbeeld van de Romeinse krijger.

Afb. 6. De achterzijde van de schoorsteenpilasters van afbeelding 5, waarin duidelijk de vingerindrukken te zien zijn. Foto: Marten de Leeuw, Groninger Museum.

De beide terracotta beelden zijn nu kaal, dus oranjebruin, maar in kleine hoekjes zijn sporen van polychromie te zien. Het ene beeld, waarschijnlijk links van de haard, is een ongehelmd soldaat in Romeinse uitrusting, voorzien van weelderige krullen tot op de schouders, zoals we dat uit de 17e eeuw kennen. Zijn linkerarm houdt hij gebogen voor zijn borstplaat, zijn rechterarm steunt op een wapenschild dat op de grond rust. Zijn voeten steken in sandalen, waarbij zijn rechterbeen op een verhoging rust zodat de knie licht gebogen naar voren steekt. Halverwege de onderbenen bevinden zich een bandje of beenwindsel met een knoop waarop nog een restje rode beschildering is te zien. Het tweede beeld stelt een Romeinse vrouw voor. Zij draagt net als de Boterdiep-beelden een lang gewaad tot op de grond, waarbij haar linkerbeen iets opgeheven is. Met haar linkerhand lijkt ze het kleeid tot boven de knie op te trekken. Op de rand van het kleeid bevindt zich een ruitvormig sieraad (?). Op het blote been bevindt zich eveneens een bandje met knoop. Ook haar voeten zijn van sandalen voorzien. Met de linkerhand bedekt zij kuis haar borsten waarboven zich twee schouderbandjes bevinden die weinig lijken te dragen. Beide beelden, ook uit twee delen, staan op een grondje met afgeschuinde hoeken en zijn circa 22 cm diep. De maximale breedte is 28 cm, terwijl de achterplaat 20 cm breed is en 3 cm dik. Ze zijn vergelijkbaar met de Boterdiep-exemplaren, in opbouw, dimensie en uitstraling: ze zijn tamelijk statisch en weinig vrij vormgegeven. Anders dan de Boterdiep-beelden zijn deze twee beelden aan de achterzijde extra uitgehold door met de vingers in de klei gaten te maken en klei weg te schrapen (afb. 6).

Enkele jaren geleden meldde de heer P. Verhaagen uit Groningen zich bij de eerste auteur. Hij had in de jaren zestig van de vorige eeuw bij het aansluiten van de riolering van een huis in de Poelestraat in de straat drie stukken aardewerk gevonden, alle terracotta. De drie fragmenten zijn vervolgens in overleg overgedragen aan het Groninger Museum. Naar nu blijkt met deze kleine studie zijn het delen van schoorsteenbeelden, van boven- en onderhelften (afb. 7). De scherven vertonen enkele krimpstreken in de klei en aan de achterzijde zijn met vingers

Afb. 7. Voor en achterzijde van drie fragmenten van terracotta schoorsteenbeelden uit de Poelestraat. Het bovenste fragment meet 14 × 23 cm. Collectie: Groninger Museum, Groningen (inv.nr. 2009.0218a, b en c). Foto: Marten de Leeuw, Groninger Museum.

diepe kuiltjes aangebracht om de hoeveelheid klei in het beeld te minderen (zie afb. 7 rechtsboven en -onder). Een stuk van 14 × 23 cm komt van een bovenhelft. Het laat een arm met hand op een borstkas van een Romeinse soldaat zien. Het tweede, platte stuk (21 × 16,5 cm) is uit een onderhelft met een hand die op een schild rust. Het is een zijkant. Het derde deel (18 × 17,5 cm), ook van een onderhelft, is een stuk bloot been boven een draperie met een ruitvormig sieraad er op. De fragmenten passen als het ware naadloos in de beelden die het Groninger Museum in 1895 verwierf (vergelijk afb. 5). Ze komen uit dezelfde mal of zijn in elk geval van hetzelfde moedermodel. De drie fragmenten zijn zwaar verweerd hetgeen kan duiden op secundair gebruik buitenshuis, bijvoorbeeld in een tuin.

Een indruk van de polychromie van de beelden bieden twee schoorsteenbeelden van zandsteen die nog steeds gekleurd zijn (afb. 8). Het Groninger Museum verwierf ze in 1932. Ze kwamen uit de tuin van Schultingaheerd in Bedum¹¹. Bij deze schenking hoorde ook een leeuw met het wapen van Bernard Johan Prott (1632-1703). Daarom wordt vermoed dat alle drie beelden oorspronkelijk thuis hoorden op de Rikerdaborg van Prott in Lutjegast. Na de sloop van de borg in 1829 zijn de beelden naar Bedum verhuisd. Dergelijk gesleep met bouwfragmenten was in de 19e eeuw heel gewoon. Beide beelden zijn nog steeds polychroom waarbij vermoed wordt dat deze globaal steeds in dezelfde kleuren zijn overgeschilderd. De beide soldaten zijn gewapend met een musket en stelden

11. Afbeelding in de tuin door fotograaf W.F. Pastoor (1916) in: Van der Ven 1920 (afb. 40-41 en 43-44); ook Formsma e.a. 1973, 265 (abusievelijk geplaatst bij de borg Ewsum).

Afb. 8. Twee schoorsteenbeelden van zandsteen uit de tuin van Schultingaheerd in Bedum, ooit gebruikt op Rikerdaborg in Lutjegast. Hoogte: 116 cm, breedte 42 cm, diepte 28 cm. Collectie: Groninger Museum, Groningen (inv.nr. 1927.0333). Foto: John Stoel, Groninger Museum.

dus soldaten voor uit de tijd van de productie. Prott was de onverschrokken commandeur van de vesting Bourtange, die zich in 1672 niet door Bernard van Galen alias Bommen Berend liet omkopen of verdrijven.

Waar gemaakt?

Een en ander roept de vraag op of de terracotta beelden door Groninger pottenbakkers zijn gemaakt, of van elders zijn geïmporteerd. De derde auteur maakt in zijn studie over de Groninger pottenbakkers geen melding van dergelijke producten in de eerste helft van de 17e eeuw. Alleen Frerick Smit, pottenbakker uit het Oost-Friese Esens en sinds 1712 lid van het Groninger pottenbakkersgilde, maakte meer dan alleen potten en dakpannen. In 1737 krijgt hij van het stadsbestuur octrooi als *“pottebacker hoe heeft uitgevonden van kleij pedestallen, hooge potten van groote en fatsoen als de Oost Indische en borstbeelden van allerlei soorten te maken, welck goed hier nooit van enig gilde broer is gemaackr”*¹². Helaas waren in die tijd schouwbeelden al lang uit de mode, dus lijkt Smit daarvan niet de maker. Een antwoord op de vraag waar de hier centraal staande schoorsteenbeelden gemaakt zijn, blijft daarmee achterwege. Maar, Groningen is niet de enige plaats waar dergelijke beelden worden gevonden.

Voor het Romeinse paar van het Groninger Museum en zo ook voor de broken uit de Poelestraat is een exacte parallel aanwezig in het Centraal Museum in Utrecht (afb. 9a)¹³. Het Utrechtse stel beschilderde schoorsteenpilasters is vollediger in de zin dat een basement en beide consoles aanwezig zijn. De totale lengte van de pilaster, dat wil zeggen basement, man/vrouw en console tezamen, is

12. Van Gangelen 1983, 33-34; Groninger Archieven, Archief secretarie Groningen, Requestboek, nr. 33, fol 233.

13. Klinckaert 1997, 540. Centraal Museum inv.nr. 2683/ a002-003, b/001-003, verworven vóór 1878.

Afb. 9. Twee stel beschilderde schoorsteenpilasters, linker stel (9a) oud museumbezit vóór 1878, rechter stel (9b) uit huis Vossenstein te Doorn. Collectie: Centraal Museum, Utrecht, (inv.nr. links: 2683/ a002-003, b/001-003, rechts: 2684/ a001-003, b/001-003). Foto: Dea Rijper, Centraal Museum, Utrecht.

in Utrecht 164,8 cm. De Groninger pilasters zullen ongeveer eenzelfde lengte gehad hebben. Het Centraal Museum heeft meer schoorsteenpilasters van terracotta. Een stel is afkomstig van het huis Vossenstein in Doorn, hoog 168,4 cm met tussen basement en console een kariatide, een vrouwelijke pilaar of pilaster (afb. 9b)¹⁴. Een derde set, zonder gedocumenteerde herkomst, kent tussen basement en console een echte pilaster, versierd met guirlandes en musicerende en dansende kinderen¹⁵. Een soortgelijk stel terracotta pilasterfragmenten en een schoorsteenbeeld werden in 1918 gevonden in het Utrechtse park Nieuweroord dat aangelegd is op het voormalige Mariabolwerk. Het is uit de archieven bekend dat Jan Gerrits van Overmeer daar van 1616 tot 1664 een aardewerkfabriek heeft gehad¹⁶. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat de Utrechtse schoorsteenbeelden en ook die uit Groningen daar gemaakt zouden kunnen zijn.

Terracotta schoorsteenbeelden zijn ook beschreven uit Den Haag¹⁷. Eén stuk is zelfs identiek met de bovenhelft van de Utrechtse kariatide (afb. 10)¹⁸. Utrecht zou de productieplaats kunnen zijn, maar in Den Haag was in de eerste helft van de 17e eeuw Otto Reyers Schaeyck werkzaam. Hij vroeg in 1629 octrooi aan bij de Staten Generaal “dat hy daer benevens mede onderhant genomen hadde houte vor-

14. *Ibidem*, 553. Centraal Museum inv.nr. 2684/ a001-003, b/001-003.

15. *Ibidem*, 575. Centraal Museum inv.nr. 2044.

16. *Ibidem*, 559 en 744. Centraal Museum inv.nr. 2680/001-002 en inv.nr. 2679.

17. Carmiggelt 1991, 30-31

18. Vergelijk Carmiggelt 1991, 30 (afb. 4.9) met Klinckaert 1997, 553.

Afb. 10. Fragment van een terracotta schoorsteenbeeld, bodenvondst Den Haag, eerste helft 17e eeuw, hoogte: 53,5 cm.
Uit: Carmiggelt 1991, 30 (afb. 4.9).

men te maecken dienstich tot stylen ende posten in schoorsteen, die van ongelijk minder prijse zullen sijn, als die geene die uyt steen werden uytgehouden, ende echter niet so sterck sijn als dese”¹⁹. In 1648 vroeg hij opnieuw octrooi aan voor “houten formen tot allerley schoone wercken ende beelden van potaerde te backen” om boven deuren en ramen binnen en buitenshuis “tot sonderlingh cieraet van de huysen gestelt”²⁰. Genoemde Haagse producent van terracotta huisdecoratie was een beeldsnijder en geen pottenbakker, die zijn producten maakte met hulp van door hem gesneden houten vormen. Mogelijk maakte hij daar mallen van die dan de basis vormden voor zijn producten. Op deze wijze waren mooie decoraties te maken die goedkoper, zij het niet zo sterk waren als de vergelijkbare exemplaren van natuursteen. Eenmaal ingemetseld en geschilderd – ook stenen bouwelementen werden geschilderd – moest je van goede huize komen om het verschil te zien.

Een alternatief voor natuurstenen bouwkeramiek werd ook in Rotterdam gemaakt. Drie in Rotterdam woonachtige Engelsen, te weten John Edrinton, Thomas Michaelfield en Josephe Skelton, vroegen in 1611 bij de Staten Generaal octrooi aan voor het maken van kunststeen van *gemenghde Cleye*; zij produceerden *verciersels* voor huizen waaronder ook *schinkels omme schoorstenen te verciere[n] wit ende Grauw alsoff die van Orduynsteen* waren²¹. Zij waren zeker niet de enigen die in de eerste helft van de 17e eeuw experimenteerden met kunststeen als goedkoper alternatief voor natuursteen. Fock vermeldt in haar standaardwerk *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900* dat door beeldhouwer en architect Hendrick de Keizer in 1612 octrooi werd aangevraagd voor het vervaardigen van imitatie-marmer, terwijl in 1617 een octrooi werd aangevraagd voor het gieten van figuren van schoorsteenposten in een *geduyrig pleyster* (gips)²². Aanvullende informatie hierover werd door ons aangetroffen in een rapport van een kunsthistorisch onderzoek van Olde Meijerink naar 17e-eeuwse gipsen bouwsculptuur uit de Dekemastate te Jelsum (Friesland)²³. Zo wordt in genoemde publicatie beschreven dat op 20 januari 1612: “... Is Henrick de Keyser, beelthouwer, architect

19. Doorman 1942, 176 (G 294). Met dank aan Paul Smeele en Adri van der Meulen te Rotterdam, die ons op deze bron opmerkzaam maakten.

20. *Ibidem*, 219 (G 428).

21. *Ibidem*, 121 (G 113).

22. Fock 2001a, 32.

23. Olde Meijerink 1999. Met dank aan Albert Reinstra, verbonden aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed te Amersfoort, die ons op deze bron opmerkzaam maakte.

der stadt Amstelredam, geaccordeert octroye voor den tydt van negen naestcommende jaeren, alleene in de vereenichde provincien te mogen maken de konste, bij hem geinventeert, van allei marmersteen soo levendiglyck ende meesterlyck nae te maecken, dat men door d'oogen nyet en sal kunnen onderscheyden van natuerlycken ende gewaschen marmersteen"²⁴. Op 23 augustus 1617 is door Caspar Panten, beeltsnijder, borger tot Amstelredam, om een levenslang octrooi verzocht van seeckere conste van steengieten ende boetsen van posten, calumniën [kolommen], figuren in schoorsteen- en, schoorsteenmantelen, enzovoort; hem wordt uiteindelijk een octrooi van slechts drie jaar toegekend²⁵. De Engelsman William Brereton kocht in 1634 te Amsterdam twee schoorsteenbeelden (een mans- en een vrouwspersoon) van plaister of Paris voor zijn huis in Engeland; enkele dagen daarna zag hij in het buitenhuis van Jacob Pauw in Diemen vergelijkbare gipsen schoorsteenbeelden²⁶. Gips of pleister werd destijds verkregen door het branden van gipssteen, die werd gedolven in open groeven in de omgeving van Parijs, in de buurt van Nottingham en in Duitsland²⁷. In Warmond, in de buurt van Leiden, werd in de 17e eeuw door leden van de familie Van der Mey het beroep van *postengieter* uitgeoefend, waarmee schoorsteenpilasters van gegoten gips werden bedoeld²⁸. Keren we tenslotte terug naar 17e-eeuwse terracotta schoorsteenbeelden dan kunnen vier zeer fraaie proefexemplaren, rond 1650 ontworpen door Artus Quellinus (1609-1668) voor het Paleis op de Dam te Amsterdam (afb. 11), niet onvermeld blijven. Deze beelden waren echter bedoeld als voorstudies voor de marmeren exemplaren van het paleis en zijn dus nooit gebruikt.

Afb. 11. Vier terracotta schoorsteenbeelden, circa 1650, proefexemplaren vervaardigd door Artus Quellinus en door hem in marmer uitgevoerd voor het Paleis op de Dam te Amsterdam. Collectie: Rijksmuseum, Amsterdam (inv.nr. BK-AM-51-24-A-1). Foto: Rijksmuseum, Amsterdam.

24. *Ibidem*, 8, 9.

25. *Ibidem*, 9.

26. Fock 2001a, 32.

27. Olde Meierink 1999, 6.

28. *Ibidem*, 8; Fock 2001b, 127.

Afbeeldingen in de Noord-Nederlandse beeldende kunst van de 17e eeuw waarop eenduidig als terracotta te identificeren schoorsteenonderdelen zijn te zien, zijn schaars. We hebben tot op heden slechts één dergelijk voorbeeld kunnen vinden. Dit betreft een schilderij van Pieter de Hooch uit circa 1660, waarop een moeder met kind bij de haard is te zien; de schoorsteen is voorzien van terracotta pilasters (waarvan er één zichtbaar is), die in reliëf gedecoreerd zijn met een Vrouwe Fortuna figuurtje, een floraal motief en bovenaan bekroond met een Ionisch kapiteel²⁹.

Conclusie

In de eerste helft van de 17e eeuw waren schoorsteenbeelden of -pilasters een modieuze en tot op zekere hoogte populaire woonhuisdecoratie. Anders dan zandstenen exemplaren die kostbaar en relatief sterk waren, werd de markt ook voorzien van uit delen op te bouwen terracotta exemplaren. Hoewel gebakken, waren ze ook kwetsbaar en daarmee minder waardevast. Bij een verbouwing/-verfraaiing sneuvelde het beeld of vond het in het beste geval een bestemming in de tuin. Gevolg is dat er geen gebakken beelden meer in situ zijn, voor zover bekend. Anders ligt dat voor de kostbaarder maar ook veel sterkere zandstenen schoorsteenbeelden, die daardoor beter en meer bewaard bleven. De voorbeelden in het Groninger Museum van twee vindplaatsen en vergelijking met wat is gepubliceerd uit Den Haag en Utrecht laten zien dat terracotta schoorsteenbeelden in een zekere oplage werden gemaakt. Eenmaal ingemetseld en van kleur voorzien leken deze niet veel minder als hun duurdere soortgenoten. Voorlopig wordt er van uitgegaan dat de hier besproken schoorsteenbeelden niet in Groningen maar elders door een specialist gemaakt zijn. Nader onderzoek in archieven en verzamelingen zal stellig meer producenten van terracotta huisdecoraties opleveren waaronder schoorsteenbeelden. Dit artikel vormt een bijdrage tot nadere bekendheid van dergelijke terracotta producten. De schrijvers hebben zich voorgenomen om middels toekomstig onderzoek te trachten de openstaande vragen naar de productie en het gebruik ervan te beantwoorden.

Literatuur

- Carmiggelt, A., *Een beeld van een vondst. Haagse archeologische vondsten uit particulier bezit*. VOM-reeks 104-4. Den Haag, 1991.
- Doorman, G., *Octrooien voor uitvindingen in de Nederlanden uit de 16-18^e eeuw*. Den Haag, 1940.
- Fock, C.W., '1600-1650' in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle, 2001a, 16-79.
- Fock, C.W., '1650-1700' in: C.W. Fock (red.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*. Zwolle, 2001b, 80-179.
- Formsma, W.J., R.A. Luitjens- Dijkveld Stol en A. Pathuis, *Ommelander borgen en steenhuizen*. Assen, 1973.
- Gangelen, H. van, *Groninger Pottenbakkers en hun pottebakkerijen in de 17e en 18e eeuw*. Utrecht, 1983.
- Groot, H. de, (red.), *Het vuur beschouwd*. Utrecht, 1990.
- Haan, J. de, 'Hier ziet men uit paleizen'. *Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Groninger Historische Reeks 31. Assen, 2005.
- Klinckaert, J., *De verzamelingen van het Centraal Museum Utrecht 3. Beeldhouwkunst tot 1850*. Utrecht, 1997.
- Olde Meierink, B., *Gipsen bouwsculptuur. Dekemastate te Jelsum (FR)*. Rapport kunsthistorisch onderzoek in opdracht van Stichting Dekemastate te Jelsum, 1999.
- Stokroos, M., *Terra cotta in Nederland. Het gebruik van terra cotta en kunststeen in de 19e eeuw*. Amsterdam, 1985.
- Thuis in de late middeleeuwen. Het Nederlands burgerinterieur 1400-1535*. Tentoonstellingscatalogus Provinciaal Overijssels Museum te Zwolle. Zwolle, 1980.
- Ven, D.J. van der, *Neerlands volksleven*. Zaltbommel, 1920.

29. Fock 2001b, 127 (afb. 81).